

Het leger onder vuur

NIMH

HET LEGER ONDER VUUR

**De Koninklijke Landmacht
en haar critici 1945-1989**

Coreline Boot

Boom, Amsterdam

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie heeft getracht alle rechthebbenden van het fotomateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat fotorechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij zich wenden tot het instituut.

Voorkant omslag: Nationaal Archief / Anefo / Rob Bogaerts. De overige foto's op de omslag zijn afkomstig van: Ben Dankbaar (binnenflap voor); Nationaal Archief / Anefo / Rob C. Croes (binnenflap achter); Nationaal Archief / Anefo / Hans Peters (achterkant).

Vormgeving: Boekhorst design, Culemborg

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA. Het onderzoek voor deze publicatie is gedaan binnen het door Beatrice de Graaf geleide VIDI-project van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) *Historicizing Security. Enemies of the State, 1813-present*.

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher. The views expressed in this publication are those of the author and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

© 2015 by the Netherlands Institute of Military History, The Hague, The Netherlands

Printed in the Netherlands

ISBN 9789089536341

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 9

- Onderwerp 9
- Vraagstelling 13
- Het wettelijk kader van de Nederlandse krijgsmacht 14
- Politieke legitimiteit als wetenschappelijk concept 15
- De legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren zeventig 16
- Legitimiteit en legitimiteitscrisis in het kernwapentijdperk 18
- Operationalisering en verantwoording 20
- Secundaire literatuur 23
- Primaire bronnen 24
- Afbakening 25

Hoofdstuk 1

De krijgsmacht en gewapende weerbaarheid 1945-1965 29

- Inleiding 29
- Conflicterende opvattingen over het veiligheids- en defensiebeleid 30
 - De voorgeschiedenis van de weerbaarheidsorganisaties* 30
 - De weerbaarheidsgedachte in 1945* 32
 - Kiezen tussen twee kwaden* 34
 - De verkiezingsoverwinning van de CPN* 37
 - Maatregelen tegen de weerbaarheidsorganisaties* 40
 - Het Ministerie van Oorlog over gewapende weerbaarheid* 44
 - Geen Nationale Garde, wel een Nationale Reserve* 46
- Onenigheid over de Nationale Reserve 49
 - Bezwaren van het Ministerie van Oorlog* 49
 - Bondgenootschappelijke verplichtingen* 51
 - Aarzeling vanuit de samenleving* 53
 - “Zieltjes winnen” voor de Nationale Reserve* 54
 - Besluitvorming “binnenskamers”* 56
- De overwinning van het Ministerie van Oorlog 58
 - De impact van Indonesië en Korea* 58
 - Naar een nieuw Koninklijk Besluit* 61
- De zwanenzang van de weerbaarheidsorganisaties in 1956 62
 - De Hongaarse Opstand* 63
 - “Gesol met zedelijke volkskracht”* 65
 - Het einde van de weerbaarheidsgedachte* 68
- Afbrokkelende consensus 69
- Slotbeschouwing 72

Hoofdstuk 2

De roerige jaren zestig in de krijgsmacht 1966-1971 75

Inleiding 75

Opstandige dienstplichtigen 76

De bewustwording van jongeren in de jaren zestig 76

De oprichting van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen 78

Het Ministerie van Defensie voor het blok gezet 80

'Repressieve tolerantie' 82

Eerste spanningen 84

De oprichting van de Bond voor Dienstweigeraars 86

De dienstweigerprocedure 86

Dienstweigering in de jaren zestig 87

"Overtrokken eisen van zeer negatief ingestelde lieden" 89

Het "toegroeien naar een crisis-situatie" 92

"Negativisme" in de krijgsmacht 92

Een einde aan het "negativisme"? 94

Het 'rampjaar' 1969 95

Van dienstweigeren naar protestdienen 96

Kritiek op de Wet gewetensbezwaren militaire dienst 98

Provocatief gedrag van de VVDM 100

"Weg met de NAVO" 101

De Sabotagenota van Roel van Duijn en Ruud Kater 104

De nieuwe koers van de VVDM 106

De Nationale Groetdag 106

De lange haren van Rinus Wehrmann 108

"Het schieten met een kanon op een mug" 111

Wim Schul en Hans Dona 113

Sabotage in de krijgsmacht 116

De Volksuniversiteit voor sabotage 116

Opruiing tot sabotage op kazerneterrein 118

De Actie Krak'et 122

Sabotagepaniek 123

'Hak 't leger in de pan' 125

Slotbeschouwing 128

Hoofdstuk 3

Confrontatie en polarisatie binnen het leger 1972-1976 131

Inleiding 131

Keerpunt 1972 132

De radicalisering van de VVDM en de BVD 132

De Werkgroep Vermaatschappelijking Krijgsmacht 133

De oprichting van de Vereniging Dienstweigeraars 135

Rechtse tegenreacties 137

De Koster en de vermaatschappelijking van de krijgsmacht 141

<i>De militaire haardracht opnieuw op de agenda</i>	141
<i>"Weiger de militaire groet en doe dus maar normaal"</i>	144
<i>Het Soldatentribunaal</i>	147
Confrontatie met Henk Vredeling	150
<i>De afschaffing van een "reliëk"</i>	152
<i>De Kom-paas-atie-aktie</i>	154
<i>De tolerantiegrens van Vredeling</i>	156
<i>De staking van 8 mei 1974</i>	158
<i>Anti-NAVO 1974</i>	161
<i>Het militaire beroep "vrijwillig verplicht"?</i>	163
<i>De compensatiestrijd beslecht</i>	164
Acties van dienst- en totaalweigeraars	168
<i>Veranderingen binnen de Vereniging Dienstweigeraars</i>	168
<i>Kees Vellekoop</i>	170
<i>De erkenning van politieke gewetensbezwaren?</i>	171
<i>Onkruid en het totaalweigeren</i>	174
Slotbeschouwing	176

Hoofdstuk 4

Het draagvlak van de krijgsmacht onder druk 1977-1989 179

Inleiding	179
Alle kernwapens de wereld uit	180
<i>De opkomst van het kernwapenprotest</i>	180
<i>Het NAVO-dubbelbesluit van 1979</i>	182
<i>Het weigeren van de site-wacht</i>	184
<i>Kritische beroepsmilitairen: Von Meijenfeldt en Stelling</i>	185
<i>De Taakgroep Gewetensbezwaren Krijgsmacht</i>	188
<i>Reacties op de brief van 14 oktober 1980</i>	191
Oorlog aan het militarisme	194
<i>De radicalisering van Onkruid en de VD</i>	195
<i>Het "actiejaar" 1979</i>	196
De kernwapens te lijf	200
<i>Demonstraties in uniform</i>	200
<i>Meindert Stelling in de schijnwerpers</i>	202
<i>De vredesdemonstratie van 21 november 1981</i>	204
<i>Opnieuw de straat op</i>	208
<i>Veel liefs uit Woensdrecht</i>	210
Breek in en maak openbaar	213
<i>Drie bezettingsacties</i>	214
<i>De overval op het Provinciaal Militair Commando</i>	217
<i>De Cannerberg-affaire</i>	221
<i>De LAMID "een fikse slag" toegebracht</i>	224
<i>'Gesnuffel en gewroet' door de militaire inlichtingendiensten</i>	225
Slotbeschouwing	229

Slotbeschouwing 233

Het grote effect van kleine groepen critici 233

Verschuivende opvattingen over de legitimiteit van de krijgsmacht 235

Rode draden in de omgang met het protest 239

De aftocht van de critici 242

De impact van het protest 244

Naar een proactief Ministerie van Defensie 246

Nawoord 249

Noten 251

Summary 283

Geraadpleegde bronnen en literatuur 289

Afkortingenlijst 303

Register 307

Curriculum Vitae 312

INLEIDING

Op 4 november 1969 haalde de Haarlemse leraar Ruud Kater de kranten door op de publieke tribune van de Tweede Kamer zijn oproepkaart voor de militaire dienst te verbranden.¹ In letterlijke en figuurlijke zin beoogde hij met zijn daad de maatschappelijke discussie over de legitimiteit van de krijgsmacht te laten opvlammen. Kater kreeg in december 1969 bijval van het Amsterdamse gemeenteraadslid Roel van Duijn. Van Duijn was tevens voormalig Provoleader en sinds 1969 aanvoerder van de Kabouterbeweging. Op 22 december 1969 brachten Kater en Van Duijn samen een nota uit met de titel 'Demokratie als afschrikingswapen', die in de volksmond bekendheid verwierf onder de naam 'Sabotagenota'. In hun nota beschouwden Kater en Van Duijn krijgsmachten, waaronder de Nederlandse, als een bedreiging voor de veiligheid van het land. Volgens hen was geweldloosheid effectiever om een potentiële militaire aanval op Nederland te voorkomen.²

De acties van Kater en Van Duijn vormden de aftrap voor een ware sabotagehype, die aantoonde dat aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ook anderen de legitimiteit van het militaire apparaat ter discussie stelden. Zo riepen dienstplichtigen en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) op tot ondermijning van het leger en besteedde ook de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) in een radio-uitzending aandacht aan dit onderwerp. Op 12 oktober 1970 verscheen vervolgens het bericht dat op de Johan Willem Frisokazerne in Assen een sabotageactie had plaatsgevonden. In de brandstoftanks van 21 tanks was suiker en zand aangetroffen. De daders lieten in het wachthuisje van de kazerne een briefje achter met de volgende tekst: "Onze sabotagedaad dient een positief doel, namelijk: druk uitoefenen op het leger, in de hoop het leger duidelijk te maken dat het zich opheffen moet omdat wij niet gesteld zijn op het leger, de maatschappij onder druk te zetten met de bedoeling, dat de koning gauw een wet uitvaardigt, die het leger moet helpen aan zijn irreëel, ridicul en noodlottig bestaan een einde te maken. We hopen door onze daad de publieke opinie te mobiliseren, de openbare mentaliteit wakker te schudden, te prikkelen."³

De opruiing tot en de daadwerkelijke sabotage stonden in 1969 en 1970 regelmatig op de agenda van de ministerraad en de Tweede Kamer. De politici discussieerden met elkaar over de vraag of de legitimiteit van de krijgsmacht door de obstructie onder druk werd gezet of dat deze zelfs een gevaar vormde voor de nationale veiligheid.⁴ Ook het Ministerie van Defensie en de chef van de Generale Staf, luitenant-generaal Willem van Rijn, maakten zich druk over de sabotage. In hun ogen was sprake van een ernstige "ondermijning van de krijgsmacht".⁵

Onderwerp

De sabotageperikelen waar de krijgsmacht mee werd geconfronteerd, zijn onderdeel van een discussie die in 1969 en 1970 werd gevoerd over het nut en de noodzaak van de krijgsmacht. Deze perikelen stonden niet op zichzelf, maar vormden slechts één voorbeeld van de manier waarop kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen tijdens de Koude Oorlog het veiligheids- en defensiebeleid in het algemeen en de legitimiteit van

de krijgsmacht in het bijzonder ter discussie stelden. Deze kritiek en de reactie van het Ministerie van Defensie hierop vormen het onderwerp van dit boek.

Spanningen in de verhouding tussen krijgsmacht en samenleving zijn inherent aan het bestaan van de Nederlandse krijgsmacht door de geschiedenis heen.⁶ De periode van de Koude Oorlog vormde daarop geen uitzondering. De belangrijkste zaken die de civiel-militaire relatie tussen 1945 en 1989 beïnvloedden, waren de Tweede Wereldoorlog, de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië, de splijtende spanning tussen West en Oost, de maatschappelijke veranderingen in de jaren zestig en zeventig en de nucleaire bewapening. De Duitse inval en de snelle capitulatie van Nederland in mei 1940, allereerst, vormden een traumatische herinnering voor de krijgsmacht en de bevolking. Binnen de krijgsmacht heerste het beeld dat gebreken in de opleiding van militairen, hun uitrusting en het materieel tot de snelle capitulatie in mei 1940 hadden geleid. De bevolking kon, kort gezegd, weinig waardering opbrengen voor een krijgsmacht die zich in vijf dagen tijd had laten overrompelen en een regering die het hazenpad had gekozen. Ze had meer sympathie voor de 'verzetshelden' die hun strijd tegen de Duitse bezetter ondergronds voortzetten.⁷ Het Ministerie van Oorlog⁸ was teleurgesteld over de geringe waardering voor de krijgsmacht. Het nam zich voor om na de bevrijding meer in de eigen organisatie te investeren. Op die manier moest een herhaling van mei 1940 worden voorkomen en kon de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij duurzaam worden verbeterd.⁹

Na de bevrijding van Nederland in mei 1945 maakte de negatieve houding van de bevolking plaats voor waardering ten aanzien van de krijgsmacht en de geallieerden die het land hadden bevrijd.¹⁰ De bevolking begreep dat in mei 1940 de neutraliteitspolitiek ter 'afschrikking' van de vijand had gefaald en dat het nieuwe veiligheids- en defensiebeleid daarom niet langer van neutraliteit en afzijdigheid kon uitgaan. De verdediging in bondgenootschappelijk verband moest voorop worden gesteld.¹¹ Dit nieuwe beleid kreeg in 1948 vorm in het lidmaatschap van de Westerse Unie en in 1949 in het lidmaatschap van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO). Nederland moest zich meestal schikken naar de grotere mogelijkheden, met de Verenigde Staten voorop. De verhouding tussen krijgsmacht en maatschappij veranderde ten dele. De krijgsmacht moest nu immers naast het directe landsbelang ook het collectieve belang van het bondgenootschap dienen, ongeacht of de bevolking het daar altijd mee eens was. Een ander aspect dat de civiel-militaire betrekking veranderde, was de grote toename van het aantal dienstplichtigen in vreedstijd. Hierdoor werd de aanwezigheid van de krijgsmacht in de samenleving groter en dat maakte haar vatbaarder voor kritiek.

Een kwestie die de relatie tussen krijgsmacht en maatschappij al snel na de Tweede Wereldoorlog belastte, was de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië tussen 1945 en 1949. Vooral de uitzending van tienduizenden dienstplichtigen zette deze relatie onder druk. Een indicatie daarvoor vormden de dienstweigeraars, de mannen die hun militaire dienst weigerden en hun vervangende, civiele dienst in een tewerkstellingsobject verrichtten. Hun aantal nam vanaf 1946 sterk toe toen de eerste naoorlogse lichterding dienstplichtigen naar Nederlands-Indië vertrok, maar daalde weer naarmate de strijd in Nederlands-Indië voortduurde. In totaal 1.888 mannen weigerden tussen 1945 en het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid in 1949 hun militaire dienst. Bovendien telde de krijgsmacht in deze periode 4.025 deserteurs. Dit waren dienstplichtigen die na een kort inschepingsverlof voor hun vertrek naar Nederlands-Indië niet meer terugkeerden. De meeste dienstweigeraars en deserteurs hadden principiële of persoonlijke redenen en geen politieke motieven om hun militaire dienst respectievelijk hun uitzending naar

Nederlands-Indië te weigeren.¹² Door hun weigering en desertie en hun opvatting over oorlog en vrede trokken zij indirect het veiligheids- en defensiebeleid in twijfel. Deze twijfel breidde zich in de loop van het conflict ook uit onder de militairen die wel naar Nederlands-Indië gingen. Veel beroepsmilitairen vroegen zich bij terugkomst in Nederland af of zij wel het juiste beroep hadden gekozen.¹³ Spoedig echter, met het heftiger worden van de Koude Oorlog, waren deze geluiden nauwelijks meer te beluisteren.

Maatschappelijke en internationale veranderingen in de jaren zestig waren eveneens van invloed op de verhouding tussen krijgsmacht en samenleving. Burgers werden vanaf de jaren zestig mondiger en eisten meer directe inspraak ten aanzien van allerlei thema's. De omgangsvormen en tradities in de krijgsmacht en de rechten van militairen werden een onderwerp van discussie. Een ander thema was het veiligheids- en defensiebeleid. Twee factoren die het kritische denken over dit beleid vanaf de jaren zestig mede beïnvloedden waren de detente en de nucleaire bewapening. De ontspanningsfase in de Koude Oorlog zorgde ervoor dat het geloof in de Sovjetdreiging afnam. Nu de grootste militaire vijand minder gevaarlijk leek te worden, stelde een toenemend aantal burgers zich de vraag of de krijgsmacht en de NAVO nog wel noodzakelijk waren. Zij vroegen zich naar aanleiding van de nucleaire bewapening tevens af of het, vanwege hun vernietigende karakter, wel moreel verantwoord was om kernwapens in te zetten of daarmee te dreigen. De krijgsmacht moest rekening houden met deze burgers die vraagtekens zetten bij haar (wijze van) bestaan. Dit bleef zo tot het einde van de Koude Oorlog.¹⁴

Tussen 1945 en 1989 zijn verschillende fases aan te wijzen waarin kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid bekritiseerden. In de eerste naoorlogse jaren richtten oud-verzetsstrijders met conservatief-nationalistische sentimenten zogenaamde 'weerbaarheidsorganisaties' op. Deze moesten de rechtsstaat beschermen tegen binnenlandse communisten. De krijgsmacht kon deze taak volgens de oud-verzetsstrijders niet op zich nemen vanwege haar intensieve betrokkenheid bij de oorlog in Nederlands-Indië, die alle andere taken op het tweede plan zette. Volgens de weerbaarheidsorganisaties leidden ook de naoorlogse wederopbouw van de krijgsmacht en de daarmee gepaard gaande bureaucratische discussies de militaire aandacht af van de communistische vijand.¹⁵ De weerbaarheidsorganisaties wilden het geweldsmonopolie van de krijgsmacht doorbreken en door middel van 'gewapende weerbaarheid' zelf een bijdrage leveren aan de bestrijding van het communisme.

De weerbaarheidsorganisaties werden door de regering, met een bijzondere rol voor de minister van Oorlog, tussen 1948 en 1951 buiten spel gezet. Vervolgens brak in de jaren vijftig een periode aan van stabiliteit, consensus en zelfs een zekere maatschappelijke desinteresse in het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. Lang duurde deze periode echter niet. De weerbaarheidsgedachte leefde in 1956 een laatste keer op toen de Sovjet-Unie de Hongaarse Opstand met harde hand beëindigde. Weerbare burgers vreesden dat de Sovjet-Unie ook Nederland kon binnenvallen en inlijven. Deze angst werd gedeeld door veteranen die in Nederlands-Indië of Korea (1950-1953) hadden gediend. Zij geloofden dat de bevolking over een hernieuwd militair bewustzijn moest beschikken om een dreiging van de Sovjet-Unie te kunnen afwenden. Tegelijkertijd tekenden zich door de opkomst van het pacifisme en het protest tegen kernwapens op Nederlands grondgebied eind jaren vijftig ook al de contouren van een nieuwe tijd af. De ideeën over de versterking van de krijgsmacht maakten plaats voor kritiek op die krijgsmacht.

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig kwam de krijgsmacht evenwel pas goed onder vuur te liggen. De aanvallen op het militaire apparaat kwamen nu vooral van 'links'. Een groep jongeren schopte tegen de krijgsmacht aan als onderdeel van het establishment. De dienstplicht maakte het mogelijk dat zij de kritiek op de krijgsmacht tot binnen de kazernemuren uitdroegen. Dienstplichtigen richtten in 1966 de eerste militaire belangenvereniging op, de Vereniging van Dienstplichtige Militairen (vvdM). Ze profileerden zich als 'staatsburgers in uniform' en wilden over dezelfde rechten beschikken als hun leeftijdsgenoten in de burgermaatschappij. De krijgsmacht moest volgens hen 'democratiseren', waarmee ze bedoelden dat de heersende machtsstructuren moesten worden afgeschaft. Hierdoor zouden zij meer inspraak krijgen. De dienstplichtigen wensten bovendien dat de militaire normen en waarden op die van de burgermaatschappij zouden worden afgestemd. Ook de dienstweigeraars¹⁶ maakten een bewustwordingsproces door. Zij verenigden zich in 1967 in de Bond voor Dienstweigeraars (bvd) en stelden zich ten doel andere dienstweigeraars op hun rechten te wijzen en te helpen bij de dienstweigerprocedure.

De aanval op de krijgsmacht zette zich in de jaren zeventig voort. Door hun radicalisering kwamen de vvdM en de bvd tegenover nieuw opgerichte progressieve en meer behoudende organisaties te staan. Een van deze progressieve organisaties was de in 1972 opgerichte Vereniging Dienstweigeraars (vd), die zich samen met de reeds sinds 1948 respectievelijk 1966 actieve kerkelijke vredesorganisaties Pax Christi en het Interkerkelijk Vredesberaad (ikv) inzette voor de begeleiding van dienstweigeraars. Gezamenlijk pleitten ze ervoor de *Wet gewetensbezwaren militaire dienst* zodanig te wijzigen dat mannen de militaire dienst niet langer alleen om ethische of religieuze redenen konden weigeren, maar ook op grond van politieke bezwaren. Een andere progressieveling was Onkruid, een actieverband dat in 1974 begon als werkgroep van de vd en steun verleende aan 'totaalweigeraars'. Dit waren mannen die zowel de militaire als de vervangende civiele dienst weigerden.

Vanaf het einde van de jaren zeventig vond een laatste opleving plaats in het protest tegen de krijgsmacht. De neutronenbom en de voorgenomen plaatsing van 48 kruisvluchtwapens op Nederlands grondgebied leidden tot grote politieke en maatschappelijke discussies. De vvdM, de bvd en het Komitee Soldaten Tegen Kernwapens (kstk) sloten zich bij het protest aan en uitten hun morele bezwaren tegen de kernwapens. Zelfs sommige beroepsmilitairen, met als boegbeelden generaal-majoor Michiel von Meijenfeldt en kapitein Meindert Stelling, keerden zich in het door hen opgerichte Vredes- en Veiligheidsberaad Krijgsmacht (vvbk) tegen de inzet van kernwapens. Tussen 1984 en 1988 vestigden actievoerders zich met hun Vredesaktiekampen op de vliegbases Volkel en Woensdrecht en protesteerden tegen de eventuele stationering van de kruisvluchtwapens aldaar. Tegelijkertijd ontplooid Onkruid zich in de jaren tachtig tot antimilitaristische actiegroep. Actievoerders in verschillende steden namen het voortouw tot radicale acties. Die waren gericht op de hulp aan totaalweigeraars, maar waren ook bedoeld om de krijgsmacht materieel en immaterieel schade toe te brengen. Voor dit doel pleegde Onkruid inbraken op militair terrein, ontvreemde militaire geheimen en maakte de gegevens in publicaties en tentoonstellingen openbaar.

Het jaar 1989 vormt het eindpunt van dit boek. De Val van de Berlijnse Muur in dat jaar en het einde van de Koude Oorlog veranderden de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving opnieuw.¹⁷ Het Warschaupact als grootste bedreiging verdween en maakte plaats voor nieuwe dreigingen, zoals het internationale terrorisme. De Nederlandse krijgsmacht ging zich meer toeleggen op deelname aan wereldwijde vredesmissies, waarvan het belang voor Nederland niet

altijd duidelijk kon worden uitgelegd. De opkomstplicht voor de vervulling van de militaire dienstplicht werd in 1996 opgeschort en Nederland ging over een beroepskrijgsmacht beschikken. Door het 'verdwijnen' van de dienstplicht verloor de krijgsmacht een deel van haar maatschappelijke binding en controle, wat eveneens van invloed was op de civiel-militaire relatie. Kritiek vanuit de politiek en de maatschappij op de functie en het functioneren van de krijgsmacht veranderde na de Koude Oorlog van aard, omvang en intensiteit. Hiervan getuigen onder meer de discussies over het defensiebudget en de aanschaf van de *Joint Strike Fighter*.¹⁸ Deze kritiek valt echter buiten het kader van dit onderzoek.

Vraagstelling

In dit boek wordt in de eerste plaats geanalyseerd waarom en hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen in de Koude Oorlog de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden. Daarbij wordt gekeken naar omslagmomenten in deze kritiek. Om de opvattingen en daden van de critici van de krijgsmacht in een breder kader te plaatsen, zullen hun standpunten ten aanzien van het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht in de verschillende hoofdstukken regelmatig worden vergeleken met die van de publieke opinie.

In de tweede plaats wordt bestudeerd hoe het Ministerie van Defensie de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid duidde. Daarbij staat de vraag centraal of en op welke wijze het ministerie deze protesten beschouwde als een aantasting van de legitimiteit van de krijgsmacht. Er wordt op zoek gegaan naar rode draden en verschuivingen in de reacties van de defensietop en in zijn opvatting over de betekenis van het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Ook de maatregelen die het Ministerie van Defensie tegen zijn critici nam, worden besproken.

Er wordt bovendien aandacht besteed aan de resonantie van de kritiek op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in de media en in de politiek. Tevens worden de tegenreacties vanuit de maatschappij op deze kritiek geanalyseerd, alsmede de manier waarop het Ministerie van Defensie hier vervolgens mee omging. Tot slot zal in de conclusie worden geanalyseerd hoe de kleine groep van critici zich tot de instemmende meerderheid verhield. Daarnaast zullen, op basis van de antwoorden op de twee hoofdvragen, enkele voorzichtige uitspraken worden gedaan over het eventuele bestaan van een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht.

Om de protesten tegen de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid te duiden, alsmede de reactie van het Ministerie van Defensie hierop, wordt in deze inleiding een theoretisch kader geschetst rondom het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. Allereerst wordt uiteengezet hoe de staatsrechtelijke legitimiteit van de krijgsmacht, die voortvloeit uit haar inbedding in de democratische rechtsstaat, zich tot haar maatschappelijke legitimiteit verhoudt. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het begrip 'politieke legitimiteit' en het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' als afgeleide daarvan. Daarna wordt besproken welke concepten de militaire sociologie over de legitimiteit van de krijgsmacht heeft geformuleerd. Dit vormt vervolgens de achtergrond waartegen zal worden verklaard hoe de legitimiteit van de krijgsmacht in deze studie wordt bestudeerd.

Het wettelijk kader van de Nederlandse krijgsmacht

De taak van de Nederlandse krijgsmacht was ten tijde van de Koude Oorlog in de Grondwet vastgelegd en zij ontleende hieraan haar staatsrechtelijke legitimiteit. De krijgsmacht vormt de zwaarmacht, dat wil zeggen het ultieme geweldsmiddel, van de staat.¹⁹ Zij beschikt over het geweldsmonopolie. In de Grondwet van 1948 staat de functie van de krijgsmacht in artikel 188, lid 1 als volgt omschreven: “Tot bescherming der belangen van de Staat is er een zee- en een landmacht, bestaande uit vrijwillig dienenden en uit dienstplichtigen.”²⁰ Dit artikel onderging tussen 1945 en 1989 geen wijziging.²¹

Tijdens de Koude Oorlog maakte Nederland met zijn krijgsmacht bovendien deel uit van de NAVO. Dit lidmaatschap bracht internationale verplichtingen met zich mee. Het NAVO-handvest van 4 april 1949 legde de rol van de NAVO-lidstaten in het bondgenootschap als volgt vast: “The Parties to this Treaty reaffirm their faith in the purposes and principles of the Charter of the United Nations and their desire to live in peace with all peoples and all governments. They are determined to safeguard the freedom, common heritage and civilisation of their peoples, founded on the principles of democracy, individual liberty and the rule of law. They seek to promote stability and well-being in the North Atlantic area. They are resolved to unite their efforts for collective defence and for the preservation of peace and security.”²² Er is door politici, militairen, opiniemakers en historici reeds veel geschreven over de mate waarin Nederland aan de NAVO-verplichtingen gebonden zou zijn²³, maar die discussie wordt in dit boek niet aangevoerd. Er wordt van uitgegaan dat Nederland in NAVO-verband diverse afspraken heeft gemaakt, die het in principe moet nakomen.

Het grondwettelijk kader geeft de krijgsmacht staatsrechtelijke legitimiteit, maar in een democratische rechtsstaat vloeit daaruit niet automatisch maatschappelijke legitimiteit voort. Aan de ene kant is de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat verankerd en moet in die hoedanigheid de vrijheid daarvan beschermen. Aan de andere kant is het haar taak die vrijheid soms met militaire, ondemocratische middelen te verdedigen, zoals autoriteit, macht, fysiek geweld en afschrikking.²⁴ De vrijheid van staatsburgers wordt vanwege de nationale of collectieve veiligheid soms ingeperkt. De dreiging waartegen de krijgsmacht de democratische rechtsstaat beschermt, is voor de staatsburgers niet per definitie zichtbaar, tastbaar, meetbaar of te begrijpen.²⁵

De maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht in de democratische rechtsstaat wordt bepaald door de onderlinge relatie tussen de krijgsmacht, de politiek en de samenleving. Het defensiebeleid en de krijgsmacht zelf zijn in deze driehoeksverhouding onderhevig aan controle en kritiek vanuit de politiek en de samenleving en staan daardoor voortdurend in de politieke en openbare aandacht. De krijgsmacht is in deze positie vatbaar voor een aanval op de eigen organisatie en het veiligheidsbeleid en heeft, om dat te voorkomen, de voortdurende behoefte om zichzelf naar de politiek en de samenleving toe te legitimeren.

Binnen de eigen organisatie wil de krijgsmacht autoriteit hebben over het eigen personeel en hecht zij aan de loyaliteit van dit personeel. Homogeniteit van handelen en spreken wordt binnen de krijgsmacht als noodzakelijk gezien voor het adequaat uitvoeren van haar taken.²⁶ De krijgsmacht moet er steeds op letten dat militairen en burgers haar, soms van de civiele wereld afwijkende, omgangsvormen blijven aanvaarden. Het is het meest aannemelijk dat in een kader-militiekrijgsmacht – een krijgsmacht die bestaat uit beroepsmilitairen en dienstplichtigen – de kritiek op haar legitimiteit van binnenuit afkomstig is van dienstplichtigen. Zij hebben immers

niet, zoals beroepsmilitairen, voor de krijgsmacht als werkgever gekozen en hebben meer binding met de burgermaatschappij. Kritiek buiten de krijgsmacht neemt vaak de vorm aan van alternatieve opvattingen ten aanzien van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid. Hierbij geldt dat hoe groter de politieke en maatschappelijke steun voor de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid is, des te kleiner de kans is dat deze alternatieve opvattingen in de samenleving, de politiek of onder het krijgsmachtpersoneel voet aan de grond kunnen krijgen.²⁷

Politieke legitimiteit als wetenschappelijk concept

Zowel de staatsrechtelijke als de maatschappelijke legitimiteit van de krijgsmacht kan, vanwege haar verankering in de democratische rechtsstaat, worden opgevat als afgeleide van het begrip politieke legitimiteit. Alvorens op de legitimiteit van de krijgsmacht als wetenschappelijk concept kan worden ingegaan, moet daarom eerst bij dit begrip worden stilgestaan. Naar de betekenis van het begrip politieke legitimiteit is reeds veel onderzoek verricht. Binnen dit onderzoek kunnen de descriptieve en de normatieve benadering van legitimiteit van elkaar worden onderscheiden. Filosofen met een descriptieve benadering stellen dat de mate van politieke legitimiteit afhankelijk is van de steun van de bevolking voor de bestaande machtsstructuren en instituties. Volgens deze definitie kan elk regime als legitiem worden beschouwd, zelfs ondemocratische regimes. Max Weber, die wordt beschouwd als de geestelijk vader van de descriptieve benadering van legitimiteit, beschreef politieke legitimiteit als het “geloof in legitimiteit”.²⁸

Latere aanhangers van de descriptieve benadering zijn bijvoorbeeld Seymour Lipset en David Easton. Lipset was in 1959 van mening dat er van politieke legitimiteit sprake was wanneer de waarden die de samenleving van belang vond, dezelfde waarden waren die het politieke systeem uitdroeg.²⁹ Easton definieerde in 1965 legitimiteit als “the conviction on the part of the member that it is right and proper for him to accept and obey the authorities and to abide by the requirements of the regime. It reflects the fact that in some vague or explicit way he sees these objects as conforming to his own moral principles, his own sense of what is right and proper in the political sphere.” Voor Easton was politieke steun het belangrijkste kenmerk van legitimiteit. Hiermee doelde hij op de acceptatie van de politieke gemeenschap, het politieke regime en de politieke gezagsdragers of actoren. Indien de politieke steun afnam, nam volgens Easton ook de legitimiteit van een institutie binnen, of van het politieke systeem of de democratie in zijn geheel af.³⁰

Wetenschappers die politieke legitimiteit op normatieve wijze benaderen, stellen dat een regime over legitimiteit beschikt wanneer het aan bepaalde normen voldoet of op (vooraf gemaakte) afspraken berust. De ‘juistheid’ van een regime bepaalt de mate van legitimiteit daarvan. De filosoof Jean-Jacques Rousseau is de geestelijk vader van deze benadering van legitimiteit. In zijn politieke filosofie verenigden burgers zich door een sociaal contract met zichzelf te sluiten, waarin stond dat zij de macht aan de vorst delegeerden. Dit contract diende als moreel fundament van de door de vorst geregeerde maatschappij.³¹ Na Rousseau hebben veel filosofen politieke legitimiteit vanuit een normatief perspectief benaderd. John Rawls stelde bijvoorbeeld in 1971 dat op politiek-filosofische wijze kon worden vastgesteld wat een rechtvaardige samenleving was. Elke samenlevingsvorm zou vervolgens aan die norm kunnen worden getoetst.³² Robert Nozick vroeg zich in 1974 af in hoeverre een staat zijn wil mocht opleggen aan mensen die over sterke en uitgebreide burgerrechten beschikten. De meest legitieme, utopische staat

schaadde deze burgerrechten volgens Nozick het minst mogelijk. Hij pleitte voor het bestaan van de 'minimale staat'. In deze staatsvorm werden burgers vrij gelaten en beheerste de staat alleen het geweldsmonopolie.³³

De legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren zeventig

Anders dan ten aanzien van het begrip politieke legitimiteit bestond er lange tijd consensus over het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht'. De descriptieve benadering van Weber werd algemeen aanvaard. Weber stelde dat de krijgsmacht, als deel van het staatsapparaat, haar legitimiteit automatisch verkreeg uit haar verbondenheid met de staat.³⁴ Pas in de tweede helft van de jaren zeventig doorbraken militaarsociologen, dat wil zeggen sociologen wier studieobject de krijgsmacht is, de consensus over wat moest worden verstaan onder de legitimiteit van de krijgsmacht. Zij bouwden de descriptieve benadering van Weber verder uit en voegden hier nieuwe dimensies aan toe.

Militaarsociologen legden zich in de jaren zeventig op de legitimiteit van de krijgsmacht toe, omdat toen binnen de sociologie een nieuwe denkrichting ontstond. Enkele kritische sociologen beweerden dat door het Oost-Westconflict en de daarmee gepaard gaande bewapeningswedloop legers in de samenleving zeer machtig konden worden. Ze vreesden voor militarisme of een militarisering van de maatschappij. Volgens hen was de krijgsmacht te weinig in de democratische rechtsstaat verankerd. Een aantal militaarsociologen was het hier niet mee eens en wilde door onderzoek de opvatting bestrijden dat de krijgsmacht de samenleving militariseerde. Zij waren juist van mening dat in het leger steeds meer maatschappelijke invloeden doordrongen. Hun onderzoek bood hun de mogelijkheid vast te stellen onder welke condities een leger de grootste mate aan legitimiteit bezat zonder dat van militaristische tendensen sprake was. Anders dan Weber waren de militaarsociologen in de jaren zeventig van mening dat de legitimiteit van de krijgsmacht veel meer afhankelijk was van een goede relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving dan van een goede relatie tussen de staat en de krijgsmacht. Tegen de achtergrond van maatschappelijke kritiek op de krijgsmacht stelden zij dat de krijgsmacht legitimiteit bezat wanneer de samenleving haar aanwezigheid, taken en de manier waarop zij macht uitoefende, accepteerde. Door middel van hun onderzoek konden de militaarsociologen bovendien een wetenschappelijk antwoord formuleren op de maatschappelijke kritiek ten aanzien van de krijgsmacht.³⁵

Een mijlpaal in deze ontwikkeling in de militaire sociologie was een bundel die de Britse socioloog Gwyn Harries-Jenkins en de Nederlandse socioloog Jacques van Doorn in 1976 uitbrachten, getiteld *The Military and the Problem of Legitimacy*.³⁶ Deze bundel verscheen naar aanleiding van het achtste wereldcongres in de sociologie, dat in augustus 1974 plaatsvond en waaraan 50 sociologen uit 24 landen deelnamen. In het eerste deel van deze bundel gaven Van Doorn, Harries-Jenkins en Morris Janowitz elk hun eigen invulling aan het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' in West-Europa. De discussie over de duiding van dit begrip mondde tegelijkertijd uit in een debat over het bestaan van een mogelijke 'legitimiteitscrisis in de krijgsmacht'.

Van Doorn was een Nederlandse socioloog die midden jaren zeventig tevens buitengewoon hoogleraar sociologie aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) in Breda was. Daarnaast maakte hij vanaf 1972 deel uit van de door de staatssecretaris van Defensie ingestelde Stuurgroep Maatschappelijke Invloeden in de Krijgsmacht (STUMIK). Van Doorn beweerde dat de

krijgsmacht pas legitiem was wanneer haar bestaan en haar gebruik van machtsmiddelen door de samenleving werden geaccepteerd. Hij ging er vanuit dat bij het niet vervullen van maatschappelijke verwachtingen een afname van legitimiteit dreigde. Legitimiteit voor de krijgsmacht bestond voor hem uit drie factoren. De krijgsmacht was ten eerste legitiem wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. Ten tweede had legitimiteit te maken met de mate waarin de militaire subcultuur overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. Ten derde moest de samenstelling van de krijgsmacht representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. De krijgsmacht moest, met andere woorden, de mening van het kiesgerechtigde deel van de staat representeren.³⁷

Veranderingen in de westerse maatschappij hadden volgens Van Doorn geleid tot een negatievere opstelling van de maatschappij ten aanzien van de krijgsmacht. De belangrijkste maatschappelijke veranderingen waren de opkomst van de welvaartsstaat, de hogere opleidingsgraad en de veranderingen in normen en waarden. Door hun hogere opleidingsgraad en de toegenomen welvaart waren minder jongeren bereid in het leger carrière te maken. De hoger opgeleide jongeren die hun dienstplicht vervulden, waren kritischer en probeerden hun normen en waarden op de krijgsmacht te projecteren. De kloof tussen de krijgsmacht en de maatschappij werd bovendien groter door de in de samenleving aanwezige pacifistische en antimilitaristische sentimenten.³⁸

Volgens Van Doorn kon de gespannen relatie tussen krijgsmacht en samenleving leiden tot een legitimiteitscrisis in de krijgsmacht. Dat kon een externe legitimiteitscrisis zijn, wanneer de maatschappelijke acceptatie van en de steun voor de krijgsmacht afnamen. Het kon ook een interne legitimiteitscrisis zijn, wanneer delen van het krijgsmachtpersoneel zich niet meer konden verenigen met de vorm of de taken van de krijgsmacht of het veiligheids- en defensiebeleid. Van Doorn noemde in zijn artikel kenmerken van een legitimiteitscrisis, maar specificeerde niet of deze betrekking hadden op het interne of het externe aspect van de legitimiteitscrisis. De kenmerken van een legitimiteitscrisis waren volgens Van Doorn de afnemende acceptatie van de krijgsmacht, de toenemende openlijke kritiek op de krijgsmacht, de afnemende populariteit van de dienstplicht, het verlies van de institutionele identiteit van de krijgsmacht en de professionalisering van het leger. Met het begrip 'professionalisering' doelde Van Doorn op de gelijktijdige afname van het aantal dienstplichtigen in de krijgsmacht enerzijds en de toename van het aantal beroepsmilitairen anderzijds.³⁹

Volgens Harries-Jenkins waren er drie analytische modellen voor de manier waarop een krijgsmacht in een samenleving over legitimiteit kon beschikken. In het militocratische model kon de krijgsmacht op volledige maatschappelijke steun rekenen. Daartegenover stond het anarchistische model, waarin de krijgsmacht werd gezien als een representant van de heersende orde, die in zijn geheel moest worden afgeschaft. Volgens het democratische model was de krijgsmacht slechts een legitiem machtsmiddel indien haar bestaan en gebruik van macht door de samenleving werden geaccepteerd. Hieruit vloeide voort dat de krijgsmacht aan kritiek onderworpen kon zijn.⁴⁰

Harries-Jenkins ging er vanuit dat het democratische model het beste overeenkwam met de civiel-militaire relaties zoals die in de meeste West-Europese landen bestonden. Hij stelde dat de samenleving vooral de militaire taak tot handhaving van de openbare orde bekritiseerde. Voor hem betekende de mate van 'legitimiteit van de krijgsmacht' in de jaren zeventig dan ook de mate waarin de krijgsmacht ongestoord haar bijdrage kon leveren aan de openbare ordehandhaving. Om een legitimiteitscrisis af te wenden was het noodzakelijk dat de krijgsmacht en de

samenleving hun opvattingen uitwisselden over de rol van het militaire apparaat. Daarnaast moesten zij gezamenlijk vaststellen hoe belangrijk zij de veiligheid van het land enerzijds en de vrijheid van de bevolking anderzijds vonden. Het eerste punt waarover in dat kader overeenstemming moest worden bereikt was of de bescherming van de vrijheid door militairen diezelfde vrijheid op een ander gebied mocht aantasten. Daarnaast dienden zij vast te stellen of de inzet van de krijgsmacht wel legitiem was om de vrijheid van mensen te beschermen, indien de vrijheid van anderen hierdoor werd aangetast. Tot slot moesten de krijgsmacht en de samenleving vaststellen of deze maatschappelijke vrijheid door dwang of alleen op een vrije, spontane manier mochten worden nagestreefd.⁴¹

Janowitz koppelde het begrip 'legitimiteit van de krijgsmacht' aan het proces van natievorming in West-Europa en Amerika in de negentiende eeuw. Hij ging er vanuit dat militaire instituties in het natievormingsproces een centrale rol hadden vervuld en daar hun legitimiteit aan ontleenden. De bevolking had een sterk geloof in het nationalisme en daarmee in de krijgsmacht als zwaarmacht van de staat.⁴² Volgens Janowitz veranderde dit na 1945, toen het geloof in het nationalisme als gevolg van de toegenomen welvaart afnam. Ook andere omstandigheden leidden tot een verandering in de relatie tussen de krijgsmacht en de samenleving. Zo maakten de verkorting van de militaire dienstdienst en de opkomende ideeën over een vrijwilligerskrijgsmacht het voor de bevolking moeilijker de militaire dienst te beschouwen als een integraal onderdeel van het burgerschap. Daarnaast meldden vooral mannen uit dezelfde sociale milieus zich bij de officiersopleidingen aan, waardoor het officierskorps minder een afspiegeling vormde van de gehele maatschappij. Volgens Janowitz verzwakte dit de legitimiteit van de militaire institutie in de samenleving.⁴³

Legitimiteit en legitimiteitscrisis in het kernwapentijdperk

Militairsociologen zetten het wetenschappelijke debat over de legitimiteit van de krijgsmacht in de jaren tachtig voort. Ze deden dat niet meer alleen uit academische belangstelling en om zich te verweren tegen de beschuldiging van andere sociologen dat de krijgsmacht de samenleving militariseerde. De opkomst van de maatschappelijke vredesbeweging en haar kritiek op de nucleaire afschrikking lieten militairsociologen nu tevens versterkt geloven dat de legitimiteit van de krijgsmacht in het kernwapentijdperk onder druk was komen te staan. Een legitimiteitscrisis was in hun ogen onafwendbaar.

De militairsociologen bekritiseerden de manier waarop hun collega's uit de jaren zeventig onderzoek hadden verricht naar de legitimiteit en de mogelijke legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Hun bevindingen waren te abstract of juist te normatief. Bovendien was hun onderzoek op meerdere manieren te interpreteren en hadden ze hun theoretische concepten te weinig geoperationaliseerd. De militairsociologen in de jaren tachtig voelden de noodzaak door middel van empirische indicatoren beter te definiëren wanneer sprake was van een legitieme krijgsmacht en een legitimiteitscrisis. Ze beschouwden het als een uitdaging een legitimiteitscrisis niet als een probleem, maar juist als een kans te presenteren. Volgens deze sociologen had de moderne samenleving, waar de krijgsmacht deel van uitmaakte, spanningen en crises nodig om haar zwakke punten bloot te leggen en zich te kunnen ontwikkelen.⁴⁴

De militairsociologen ontmoetten elkaar in maart 1982 op een conferentie van de *Arbeitskreis Militär und Sozialwissenschaften*. Naar aanleiding van deze conferentie verscheen in 1983 een

tweede paradigmatische bundel, getiteld *Sicherheitspolitik und Streitkräfte in der Legitimitätskrise. Analysen zum Prozeß der Delegitimierung des Militärischen im Kernwaffenalter*. De Duitse militair-sociologen Wolfgang Vogt en Elmar Wiesendahl schreven voor deze bundel relevante theoretische artikelen over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Hun artikelen zijn interessant, omdat beide auteurs uitgaan van verschillende aannames over de legitimiteit en de legitimiteitscrisis van de krijgsmacht. Volgens Wiesendahl duidde instemming van de bevolking met het bestaan van de krijgsmacht of haar taken en functies niet per se op legitimiteit voor die krijgsmacht. Instemming kon namelijk voortkomen uit stilzwijgendheid, onnadenkendheid, desinteresse of nonchalance. Van legitimiteit was volgens Wiesendahl pas sprake wanneer de bevolking uit overtuiging met de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid instemde. Deze overtuiging was evenwel moeilijk te meten. Empirisch onderzoek toonde het oordeel van de bevolking over de krijgsmacht aan, maar niet waarom ze dat oordeel had.⁴⁵

Omdat de legitimiteit van de krijgsmacht moeilijk meetbaar was, vormde het vaststellen van een legitimiteitscrisis ook een probleem. Volgens Wiesendahl konden politici en militairen alleen op subjectieve wijze vaststellen of er sprake was van een legitimiteitscrisis. Interessanter dan het vaststellen hiervan vond Wiesendahl het onderzoek naar de omvang van deze crisis. Wiesendahl onderscheidde hiervoor de 'essentiële legitimiteitscrisis' en de 'punctuele legitimiteitscrisis'. De essentiële legitimiteitscrisis trad op wanneer er gedurende langere tijd sprake was van legitimiteitsproblemen in de vorm van openlijk wantrouwen en weerstand tegen de functie en structuur van de krijgsmacht en protesten tegen het veiligheids- en defensiebeleid. Hierdoor kwamen het voortbestaan en de functie van de krijgsmacht ernstig onder druk te staan. Van een punctuele legitimiteitscrisis was sprake wanneer de bevolking niet aan de rechtvaardigheid van het defensiebeleid en het bestaan van de krijgsmacht twijfelde, maar wel af en toe kritiek leverde op deelaspecten van het militaire beleid.⁴⁶ Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan kritiek op de dienstplicht of de inzet van bepaalde wapens.

Vogt stelde dat de zogenaamde incompatibiliteitsthese het uitgangspunt vormde van elk debat over de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij. Deze these stamt uit het begin van de negentiende eeuw en houdt in dat spanningen tussen de krijgsmacht en de samenleving inherent zijn aan de aanwezigheid van een krijgsmacht in een democratische, industriële samenleving. Deze spanningen kunnen onder meer optreden wanneer zich tussen de krijgsmacht en de samenleving verschillen in normen, waarden, ideeën, structuren of organisatievormen voordoen. Vogt signaleerde in de jaren tachtig een hoge mate van incompatibiliteit. Hij zocht de oorzaak hiervan in het bestaan van de kernwapens. Door hun vernietigende werking konden deze wapens alles wegvagen wat de samenleving gedurende eeuwen zorgvuldig had opgebouwd.⁴⁷

De incompatibiliteit tussen de krijgsmacht en de samenleving kon volgens Vogt dusdanig groot worden dat een legitimiteitscrisis optrad. Hier was volgens hem sprake van wanneer binnen korte tijd grote delen van de bevolking de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in hun huidige vorm niet meer waardeerden en erkenden. Vogt onderscheidde verschillende vormen waarin de legitimiteitscrisis zich kon openbaren. Zo was er sprake van een geloofwaardigheidscrisis wanneer verschillende zingevende instanties zich niet meer achter de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid schaarden en hier zelfs tegenin gingen. De tweede soort legitimiteitscrisis was de verdringingscrisis. Onderzoeksgegevens konden aantonen dat de samenleving nog steeds accepteerde dat de krijgsmacht een afschrikkings- en vredesfunctie vervulde, maar niet duldde dat de krijgsmacht daarvoor kernwapens gebruikte. Het leek alsof

de krijgsmacht nog steeds op veel legitimiteit kon rekenen, maar door het belang van de kernwapens was slechts sprake van een soort 'schijnlegitimiteit'. De sociaal-demografische legitimiteitscrisis ontstond wanneer meer dan 10% tot 15% van de bevolking de legitimiteit van de krijgsmacht ter discussie stelde. De rechtvaardigheidscrisis, tot slot, had te maken met de vraag naar en het aanbod van legitimiteit. In een tijd waarin de krijgsmacht op minder legitimiteit kon rekenen, nam haar behoefte toe om de eigen organisatie en het veiligheids- en defensiebeleid te rechtvaardigen.⁴⁸

Operationalisering en verantwoording

Nu is geschetst welke concepten over de legitimiteit van de krijgsmacht door de militaarsociologen in de jaren zeventig en tachtig zijn geformuleerd, kan worden uitgelegd wat daar in dit boek mee wordt gedaan en hoe deze keuze valt te verantwoorden. Ten eerste worden de concepten van de militaarsociologen gebruikt om in kaart te brengen hoe kritische dienstplichtigen, dienstweigeraars, beroepsmilitairen, burgers en antimilitaristen de legitimiteit van de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid ter discussie stelden. Hierdoor kunnen de verschillende maatschappelijke protesten tegen de krijgsmacht in de Koude Oorlog voor het eerst worden samengevoegd en geanalyseerd. Op historische, kwalitatieve wijze wordt bestudeerd waarom en hoe zij tot stand kwamen en hoe critici zich in protestorganisaties verenigden.⁴⁹ Op deze manier ontstaat een nieuw perspectief op de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht in de Koude Oorlog, namelijk dat van 'kritiek op de krijgsmacht' en de reactie van het Ministerie van Defensie daarop. De concepten van de militaarsociologen worden dus niet gebruikt om te bestuderen of de gehele samenleving de krijgsmacht als legitiem beschouwde.

Hoewel de verschillende protestorganisaties meestal klein in aantal waren en met hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid niet het standpunt van de publieke opinie representeren, is het toch van belang dat ze worden bestudeerd. Het feit dat burgers en militairen kritiek op het veiligheids- en defensiebeleid en de krijgsmacht kunnen uitoefenen, laat zien dat de democratie op dit punt naar behoren functioneert. Door de opvattingen van deze critici te analyseren wordt in kaart gebracht tot op welke hoogte zij de krijgsmacht als legitiem beschouwden. Bovendien wordt de krijgsmacht in elke periode in meer of mindere mate bekritiseerd. De kritiek die tijdens de Koude Oorlog op de krijgsmacht klonk, kan in volgende publicaties worden vergeleken met eerdere of latere kritiek. Daarnaast zorgden de actieverbanden, hoe klein ook in aantal, binnen het Ministerie van Defensie, in de krijgsmacht, in de samenleving, in de politiek en in de media voor commotie en verdeeldheid. De diversiteit van de kritische organisaties en de gelijktijdigheid waarmee zij zich soms aandienden, deden het Ministerie van Defensie geloven dat zij een factor waren om rekening mee te houden. In de waarneming van het Ministerie van Defensie waren zij voor de legitimiteit van de krijgsmacht belangrijker dan tot nu toe is aangenomen.

Hierbij aansluitend worden de concepten van de militaarsociologen ten tweede gebruikt als ordeningsprincipe om in kaart te brengen welke verschillende percepties over de legitimiteit van de krijgsmacht er tijdens de Koude Oorlog naast elkaar bestonden en hoe die zich tot elkaar verhielden. Het gaat hier om de opvattingen van de verschillende groepen kritische burgers en militairen, de visie van het Ministerie van Defensie en, in mindere mate, die van de regering als

geheel. De concepten van de militaïrsociologen worden dus niet aangewend om te verklaren wat de impact van de protesten was op de legitimiteit van de krijgsmacht.

In deze studie wordt met het begrip 'Ministerie van Defensie' de politieke, ambtelijke en militaire leiding van de krijgsmacht bedoeld. Bij verschillen van inzicht binnen deze topleiding wordt dat duidelijk aangegeven. Hoewel de minister van Defensie staatsrechtelijk gezien deel uitmaakt van de regering, worden het Ministerie van Defensie en de regering in deze studie regelmatig als aparte actoren besproken. Dit (kunstmatige) onderscheid moet worden gemaakt om de verschillen in hun visies op de krijgsmacht en het veiligheids- en defensiebeleid in kaart te kunnen brengen. Deze aanpak kan overigens ook andere bewindslieden betreffen.

In dit boek is ervoor gekozen de interpretatie van Van Doorn over de legitimiteit van de krijgsmacht te gebruiken als lens waarmee naar de protesten wordt gekeken. Volgens Van Doorn was de mate van legitimiteit van de krijgsmacht van drie factoren afhankelijk. Hij stelde ten eerste voorop dat een krijgsmacht pas legitimiteit bezat wanneer haar functie en taken door de samenleving werden aanvaard. In dat geval accepteerde de samenleving het 'bestaansrecht' van de krijgsmacht.⁵⁰ De legitimiteit van de krijgsmacht hing ten tweede af van de mate waarin de militaire subcultuur, te begrijpen als de 'bestaanswijze' van de krijgsmacht, overeenkomsten vertoonde met de politiek-maatschappelijke cultuur. De samenstelling van de krijgsmacht moest, ten derde, representatief zijn voor de samenstelling van de politieke gemeenschap. Daarvan was sprake indien de krijgsmacht de opvatting van de meerderheid van het kiesgerechtigde deel van de staat representeerde.⁵¹

Van Doorn heeft niet op dwingende wijze vastgelegd wat onder de legitimiteit van de krijgsmacht moest worden verstaan en hoe de mate van legitimiteit kon worden 'getoetst'. Hierdoor is zijn interpretatie bijzonder geschikt om de debatten over de krijgsmacht met een open blik te bestuderen. Met behulp van zijn definitie kan per periode worden onderzocht hoe het kritische deel van de bevolking alsmede het Ministerie van Defensie tegen het bestaansrecht en de bestaanswijze van de krijgsmacht aankeken. De begrippen bestaansrecht en bestaanswijze vormen in deze studie de ijkpunten waarlangs kan worden geanalyseerd hoe de critici en het ministerie over de mate van legitimiteit van de krijgsmacht oordeelden en welke veranderingen zich hierin voordeden.

Kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht betreft in dit boek allereerst het verwerpen van militaire tradities en het zich niet voegen naar de militaire hiërarchie en de omgangsvormen binnen de krijgsmacht. Ook het verwerpen van het militair straf-, strafproces- en tuchtrecht en andere wetten en regelingen die betrekking hebben op de positie van dienstplichtigen of beroepspersoneel is een vorm van kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Daarnaast kan het bestaan van wrijving tussen het zelfbeeld van dienstplichtigen en het beeld dat beroepsmilitairen van hen hebben, en omgekeerd, duiden op kritiek op de bestaanswijze van de krijgsmacht. Hetzelfde geldt voor de strijd van militairen voor de toekenning van meer (politieke) rechten.

In dit boek is kritiek op het bestaansrecht van de krijgsmacht het verwerpen van de juridische grondslag van het bestaan of de taken van de krijgsmacht. Op nationaal niveau kon dit het verwerpen van de inbedding van de krijgsmacht in de Grondwet zijn. Op internationaal niveau kon deze kritiek gestalte krijgen in een afwijzing van (de rechtmatigheid van) het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO. Kritiek op het bestaansrecht kon zich ook uiten in het verwerpen van het veiligheids- en defensiebeleid. Dit kon het nationaal gerichte beleid betreffen, bijvoorbeeld de manier waarop de krijgsmacht, buiten NAVO-verband, de territoriale integriteit waar-